

ТЕМА 3

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ ЯК ОСНОВНЕ ДЖЕРЕЛО (ФОРМА) ПРАВА

Мета: розкрити сутність нормативно-правового акту як основного джерела (форми) права з позицій природно-правового підходу до праворозуміння, його ознаки, види, систему та особливості дії у часі, просторі та за колом осіб.

План:

1. Поняття та ознаки нормативно-правових актів.
2. Система та види нормативно-правових актів. Закони та підзаконні нормативно-правові акти.
3. Види законів за їх значенням і місцем у системі законодавства.
4. Види підзаконних нормативно-правових актів за суб'єктами нормотворчості.
5. Чинність і дія нормативно-правових актів. Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб.

Перелік ключових термінів і понять: нормативно-правовий акт, юридична сила, підзаконний нормативно-правовий акт, Конституція, закон, кодекс, органічний закон, зворотна сила закону, офіційне опублікування, екстериторіальність, ієрархія нормативно-правових актів, локальний нормативно-правовий акт, конституційний закон, надзвичайний закон.

1. Поняття та ознаки нормативно-правових актів

Нормативно-правовий акт у контексті природно-правового підходу до праворозуміння – це офіційний документ, прийнятий уповноваженим державним органом або народом безпосередньо, який встановлює, змінює чи скасовує загальнообов'язкові правила поведінки для невизначеного кола осіб,

що мають відповідати природним правам людини та принципам справедливості.

Основні ознаки нормативно-правових актів:

1. *Нормативність* – містять правові норми загального характеру, розраховані на багаторазове застосування.

2. *Загальнообов'язковість* – обов'язкові для виконання всіма суб'єктами, на яких поширюється їх дія.

3. *Формальна визначеність* – мають точно визначену форму, структуру, реквізити та зміст.

4. *Публічність* – приймаються публічно, від імені держави та в інтересах суспільства.

5. *Системність* – утворюють цілісну, ієрархічну систему, де акти меншої юридичної сили не повинні суперечити актам вищої юридичної сили.

6. *Відповідність природному праву* – у природно-правовому контексті нормативно-правові акти повинні відповідати невід'ємним природним правам людини, моральним принципам та ідеям справедливості.

7. *Компетентність* – приймаються уповноваженими суб'єктами в межах їх компетенції.

8. *Процедурність* – приймаються відповідно до встановленої процедури.

9. *Цілеспрямованість* – спрямовані на регулювання суспільних відносин.

10. *Гарантованість державою* – забезпечуються примусовою силою держави.

2. *Система та види нормативно-правових актів. Закони та підзаконні нормативно-правові акти*

Система нормативно-правових актів — це сукупність взаємопов'язаних та взаємоузгоджених нормативно-правових актів, які розрізняються за юридичною силою.

За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на:

1. *Закони* — нормативно-правові акти вищої юридичної сили, що приймаються в особливому порядку законодавчим органом або народом безпосередньо та регулюють найважливіші суспільні відносини.

Згідно з природно-правовою концепцією, закони мають відображати природні права людини та втілювати принципи справедливості. Вони повинні бути узгоджені з моральними цінностями суспільства та забезпечувати рівність і свободу всіх громадян.

2. *Підзаконні нормативно-правові акти* — нормативно-правові акти, які приймаються на основі та на виконання законів і не повинні їм суперечити.

Співвідношення законів і підзаконних актів:

— Закони мають вищу юридичну силу порівняно з підзаконними актами.
— Підзаконні акти приймаються на основі законів та не повинні їм суперечити.

— Закони регулюють найважливіші суспільні відносини, а підзаконні акти — більш конкретні питання.

— Закони приймаються вищим законодавчим органом або народом, тоді як підзаконні акти — виконавчими органами влади та іншими уповноваженими суб'єктами.

З погляду природно-правового підходу, як закони, так і підзаконні нормативно-правові акти мають відповідати не лише формальним вимогам (процедурі прийняття), але й змістовним критеріям природного права — справедливості, свободи, рівності та поваги до гідності людини.

3. *Види законів за їх значенням і місцем у системі законодавства*

За значенням та місцем у системі законодавства закони поділяються на:

1. *Конституція* – основний закон держави, який має найвищу юридичну силу та встановлює основи державного ладу, систему органів влади, основні права і свободи людини та громадянина.

З точки зору природного права, конституція має бути втіленням суспільного договору, який захищає природні права людини від свавілля влади та встановлює межі державного втручання в життя суспільства.

2. *Конституційні закони* – закони, які конкретизують положення конституції або приймаються з питань, прямо передбачених конституцією (наприклад, закони про вибори, про референдум, про судоустрій).

3. *Органічні закони* – закони, які регулюють цілісні правові інститути та відносини (наприклад, кодекси).

4. *Звичайні (поточні) закони* – закони, які регулюють певні сфери суспільних відносин або вносять зміни до чинного законодавства.

5. *Надзвичайні закони* – закони, які приймаються в особливих ситуаціях (в умовах воєнного або надзвичайного стану) та можуть тимчасово обмежувати певні права і свободи громадян.

За змістом закони поділяються на:

1. *Кодекси* – систематизовані закони, які регулюють певні галузі права (цивільний кодекс, кримінальний кодекс, сімейний кодекс тощо).

2. *Галузеві закони* – закони, які регулюють відносини в певній галузі права (наприклад, закон про освіту, про охорону здоров'я, про працю).

3. *Міжгалузеві закони* – закони, які регулюють відносини, що стосуються кількох галузей права (наприклад, закон про захист прав споживачів).

З погляду природно-правової концепції, всі види законів повинні відповідати принципам природного права та бути спрямованими на забезпечення природних прав і свобод людини. Закони, які порушують

природні права, не можуть вважатися справедливими, навіть якщо вони формально відповідають процедурі прийняття.

4. Види підзаконних нормативно-правових актів за суб'єктами нормотворчості

За суб'єктами нормотворчості підзаконні нормативно-правові акти поділяються на:

1. *Акти глави держави* (укази, розпорядження Президента):
 - мають загальнообов'язковий характер;
 - приймаються на основі та на виконання законів;
 - регулюють важливі суспільно-політичні відносини.
2. *Акти уряду* (постанови, розпорядження Кабінету Міністрів):
 - приймаються колегіально;
 - спрямовані на вирішення питань державного управління;
 - мають загальнодержавне значення.
3. *Акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади* (накази, інструкції, положення):
 - регулюють відносини у відповідній сфері управління;
 - є обов'язковими для підпорядкованих органів, установ, організацій та громадян.
4. *Акти місцевих державних адміністрацій* (розпорядження голів місцевих державних адміністрацій):
 - приймаються в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці;
 - регулюють питання місцевого значення.
5. *Акти органів місцевого самоврядування* (рішення місцевих рад, розпорядження голів місцевих рад):
 - приймаються в межах відповідної територіальної громади;
 - регулюють питання місцевого значення.

6. Локальні нормативно-правові акти (статути, правила внутрішнього трудового розпорядку, колективні договори):

- приймаються в межах підприємств, установ, організацій;
- регулюють внутрішні відносини.

З погляду природно-правової концепції, підзаконні нормативно-правові акти, як і закони, повинні відповідати принципам природного права та забезпечувати реалізацію природних прав і свобод людини. Вони мають бути спрямовані на конкретизацію та реалізацію законів, а не на обмеження прав і свобод людини. Природно-правовий підхід вимагає, щоб усі підзаконні акти проходили перевірку на відповідність не лише формальним вимогам (процедурі прийняття та законам), але й змістовним критеріям справедливості, рівності та поваги до людської гідності.

5. Чинність і дія нормативно-правових актів. Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб

Чинність нормативно-правового акту – це його юридична властивість, що визначає обов'язковість його виконання протягом певного часу, на певній території та щодо певного кола осіб.

З точки зору природного права, чинність нормативно-правових актів залежить не лише від дотримання формальної процедури їх прийняття, але й від їх відповідності принципам справедливості, рівності та поваги до природних прав людини.

Дія нормативно-правових актів у часі:

1. *Момент набрання чинності.* Нормативно-правовий акт набирає чинності:

- з дня його офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самим актом;
- з дня, зазначеного в самому акті;
- через певний строк після офіційного опублікування.

2. *Момент припинення чинності.* Нормативно-правовий акт втрачає чинність:

- у зв'язку з прямим скасуванням;
- у зв'язку із заміною новим актом;
- у зв'язку із закінченням строку дії;
- у зв'язку з визнанням його неконституційним.

3. *Зворотна сила закону* – поширення дії нормативно-правового акту на відносини, що виникли до його прийняття:

- за загальним правилом закон зворотної сили не має;
- зворотна сила може надаватися закону, який скасовує або пом'якшує відповідальність осіб;
- зворотна сила не може надаватися закону, який встановлює або посилює відповідальність.

У природно-правовому контексті принцип незворотності дії закону в часі є важливим гарантом правової стабільності та захисту природних прав людини від свавілля держави. Виняток для законів, що пом'якшують відповідальність, відображає принцип гуманізму та справедливості.

Дія нормативно-правових актів у просторі:

1. *Загальне правило:* нормативно-правові акти держави діють на всій її території.

2. *Особливості:*

- акти місцевих органів влади діють лише на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці;
- акти автономних утворень діють лише на території автономії;
- в особливих випадках (наприклад, у дипломатичних представництвах) може діяти принцип екстериторіальності.

З погляду природно-правової концепції, територіальні межі дії нормативно-правових актів мають бути чітко визначені для забезпечення правової визначеності та передбачуваності, що є важливими елементами справедливого правопорядку.

Дія нормативно-правових актів за колом осіб:

1. *Загальне правило:* нормативно-правові акти держави поширюються на всіх осіб, які перебувають на її території (громадян, іноземців, осіб без громадянства).

2. Винятки:

– акти, які поширюються лише на громадян держави (виборче право, військовий обов'язок);

– акти, які поширюються на певні категорії осіб (пенсіонери, студенти, державні службовці тощо);

– дипломатичний імунітет, що звільняє дипломатів від дії певних нормативно-правових актів.

З погляду природного права, дія нормативно-правових актів за колом осіб має відповідати принципам рівності та недискримінації. Винятки мають бути обґрунтованими та спрямованими на забезпечення справедливості, а не на створення невинуватених привілеїв або обмежень.

Висновок

З позицій природно-правового підходу, нормативно-правові акти є основним джерелом (формою) позитивного права, але їх легітимність та юридична сила залежать від відповідності природному праву – невід'ємним правам людини та принципам справедливості. Нормативно-правові акти, які суперечать природному праву, не можуть вважатися справедливими, навіть якщо формально відповідають процедурі прийняття.

Система нормативно-правових актів має бути побудована таким чином, щоб забезпечувати реалізацію природних прав людини та принципів справедливості, а їх чинність і дія у часі, просторі та за колом осіб повинні відповідати принципам правової визначеності, передбачуваності та стабільності правового регулювання.

Питання для самоконтролю:

1. Які основні ознаки нормативно-правових актів з погляду природно-правової концепції?
2. Чим відрізняються закони від підзаконних нормативно-правових актів?
3. Яке значення має конституція в системі нормативно-правових актів з позицій природного права?
4. Які види законів виділяють за їх значенням і місцем у системі законодавства?
5. Які існують види підзаконних нормативно-правових актів за суб'єктами нормотворчості?
6. У яких випадках закон може мати зворотну силу, а в яких - ні, і як це співвідноситься з природно-правовою концепцією?
7. Які існують способи набрання чинності нормативно-правовими актами?
8. Які особливості дії нормативно-правових актів за колом осіб?
9. Які особливості дії нормативно-правових актів у просторі?
10. Яким чином природно-правовий підхід впливає на оцінку легітимності нормативно-правових актів?

Тести для самоконтролю:

1. *Нормативно-правовий акт з погляду природно-правового підходу – це:*
 - а) офіційний документ, прийнятий у встановленому порядку компетентним органом;
 - б) офіційний документ, який встановлює загальнообов'язкові правила поведінки;
 - в) офіційний документ, прийнятий уповноваженим органом, який відповідає принципам справедливості та природним правам людини;
 - г) будь-який документ, що містить правові норми.
2. *Яка ознака НЕ є характерною для нормативно-правового акту?*
 - а) нормативність;

- б) загальнообов'язковість;
- в) санкціонування суспільством;
- г) формальна визначеність.

3. *Підзаконні нормативно-правові акти відрізняються від законів тим, що:*

- а) видаються виключно органами виконавчої влади;
- б) не можуть регулювати важливі суспільні відносини;
- в) приймаються на основі законів і не повинні їм суперечити;
- г) не мають всіх ознак нормативно-правових актів.

4. *Який з перелічених актів має найвищу юридичну силу?*

- а) конституційний закон;
- б) Конституція;
- в) міжнародний договір;
- г) органічний закон.

5. *У якому випадку закон може мати зворотну силу?*

- а) у випадку встановлення або посилення юридичної відповідальності;
- б) у випадку скасування або пом'якшення юридичної відповідальності;
- в) у всіх випадках, якщо це прямо передбачено в самому законі;
- г) у всіх випадках без винятку.

6. *Які акти відносяться до локальних нормативно-правових актів?*

- а) постанови Кабінету Міністрів;
- б) рішення органів місцевого самоврядування;
- в) правила внутрішнього трудового розпорядку підприємства;
- г) накази міністерств.

7. *Коли нормативно-правовий акт набирає чинності, якщо в ньому не вказано інше?*

- а) з моменту його підписання;
- б) з дня його офіційного опублікування;
- в) через 10 днів після офіційного опублікування;
- г) з моменту його прийняття.

8. *За природно-правовим підходом нормативно-правовий акт, який суперечить невід'ємним правам людини:*

- а) є нечинним незалежно від дотримання процедури його прийняття;
- б) є чинним, якщо прийнятий відповідно до встановленої процедури;
- в) підлягає обов'язковому виконанню всіма суб'єктами права;
- г) має бути виконаний, але може бути оскаржений у суді.

9. *На кого поширюються нормативно-правові акти держави?*

- а) тільки на громадян цієї держави;
- б) на громадян та іноземців, які перебувають на території держави;
- в) на всіх осіб, які перебувають на території держави, окрім випадків, передбачених законом;

г) на всіх без винятку.

10. *Яке з наведених тверджень відповідає природно-правовому підходу до розуміння нормативно-правових актів?*

а) нормативно-правові акти є основним джерелом права, їх легітимність залежить від процедури прийняття;

б) нормативно-правові акти мають юридичну силу незалежно від їх змісту;

в) нормативно-правові акти є основним джерелом позитивного права, але їх легітимність залежить від відповідності природному праву;

г) нормативно-правові акти є єдиним джерелом права в державі.

Практичні завдання:

1. Розташуйте наведені нормативно-правові акти за ієрархією юридичної сили (від вищої до нижчої) та обґрунтуйте свою відповідь з позицій природно-правового підходу: Конституція, Закон про місцеве самоврядування, Указ Президента про призначення міністра, Постанова Кабінету Міністрів про затвердження положення про міністерство, Наказ міністра, Статут територіальної громади.

2. Проаналізуйте з позицій природно-правового підходу положення законодавства (на ваш вибір), яке регулює одне з основних прав людини

(наприклад, право на освіту, право на охорону здоров'я, право на свободу слова). Визначте, чи відповідає це положення принципам природного права, і обґрунтуйте свою позицію.

3. Розгляньте ситуацію: парламентом прийнято закон, який встановлює нові, більш суворі санкції за порушення податкового законодавства. В законі зазначено, що він поширюється на правовідносини, які виникли за рік до його прийняття. Оцініть правомірність цього положення з точки зору принципів дії нормативно-правових актів у часі та природно-правового підходу.

4. Оберіть два підзаконні нормативно-правові акти різних суб'єктів нормотворчості (наприклад, постанову Кабінету Міністрів та наказ міністерства) та проведіть їх порівняльний аналіз за такими критеріями: юридична сила, процедура прийняття, сфера регулювання, відповідність принципам природного права.

5. Розробіть проєкт локального нормативно-правового акту (наприклад, правила внутрішнього розпорядку навчального закладу), який би відповідав принципам природного права. У пояснювальній записці обґрунтуйте, яким чином ваш проєкт забезпечує дотримання природних прав людини, принципів справедливості, рівності та поваги до людської гідності.

Теми доповідей для презентації на практичному занятті:

1. Еволюція природно-правового підходу до розуміння нормативно-правових актів: від античності до сучасності

2. Конституція як суспільний договір: природно-правове обґрунтування найвищої юридичної сили

3. Співвідношення принципів природного права та нормативно-правових актів у сучасних правових системах

4. Законодавчий процес через призму природно-правової концепції: вимоги до якості та легітимності законів

5. Дія нормативно-правових актів у надзвичайних ситуаціях: проблема обмеження природних прав людини

6. Проблеми ієрархії нормативно-правових актів у контексті забезпечення природних прав людини

7. Судовий конституційний контроль як механізм забезпечення відповідності нормативно-правових актів природному праву

8. Локальні нормативно-правові акти: межі автономії та відповідність загальним принципам природного права

9. Зворотна дія закону в часі: філософсько-правове обґрунтування та практичні аспекти застосування

10. Порівняльний аналіз підходів до систематизації нормативно-правових актів у різних правових системах з позицій природного права

Ситуативні задачі:

1. Указом Президента був затверджений порядок здійснення підприємницької діяльності у прикордонних регіонах, який вимагав додаткових дозволів для іноземних громадян. Одночасно чинний закон про правовий статус іноземців гарантував їм рівні права з громадянами в економічній сфері. Підприємець-іноземець звернувся до суду з вимогою визнати указ таким, що суперечить закону.

Вирішіть колізію між нормативно-правовими актами. Обґрунтуйте своє рішення з позицій природно-правового підходу. Визначте, як діє принцип ієрархії нормативно-правових актів у цьому випадку.

2. Парламент прийняв закон, який скасовував кримінальну відповідальність за певний вид економічних правопорушень і переводив їх до категорії адміністративних проступків з меншим розміром штрафів. У перехідних положеннях закону не було вказано про його зворотну дію. Громадянин, який відбував покарання за цей злочин, звернувся з клопотанням про перегляд вироку.

Чи має цей закон зворотну силу? Якими принципами слід керуватися при вирішенні цього питання з точки зору природно-правового підходу? Сформулюйте рішення у цій справі.

3. Орган місцевого самоврядування прийняв рішення, згідно з яким доступ до безкоштовних соціальних послуг на території громади мали лише особи, які постійно проживають на цій території не менше трьох років. Внутрішньо переміщена особа, яка проживала на території громади менше року, звернулася до суду, стверджуючи, що це рішення порушує її конституційні права.

Оцініть законність і відповідність природному праву цього рішення органу місцевого самоврядування. Визначте межі повноважень органів місцевого самоврядування щодо обмеження кола осіб, на яких поширюється дія їхніх актів. Запропонуйте рішення, яке б відповідало принципам природного права і чинному законодавству.

4. Під час воєнного стану Кабінет Міністрів прийняв постанову, яка обмежувала право громадян на мирні зібрання в усіх населених пунктах країни без винятку, посиляючись на міркування національної безпеки. Правозахисна організація оскаржила цю постанову, стверджуючи, що таке тотальне обмеження порушує природні права людини і не відповідає принципу пропорційності.

Проаналізуйте, чи відповідає ця постанова принципам природного права. Визначте, за яких умов обмеження прав людини в надзвичайних ситуаціях можна вважати легітимними з точки зору природно-правового підходу. Сформулюйте критерії оцінки легітимності нормативно-правових актів, які обмежують права людини в особливих умовах.

5. Міністерство освіти і науки видало наказ, який встановлював нові вимоги до ліцензування закладів вищої освіти. Через місяць Кабінет Міністрів прийняв постанову з того ж питання, яка частково суперечила наказу. Приватний університет, який розпочав процедуру ліцензування відповідно до наказу, звернувся до суду, вимагаючи роз'яснити, яким нормативно-правовим актом слід керуватися.

Визначте, який нормативно-правовий акт має вищу юридичну силу і повинен застосовуватися в цій ситуації. Проаналізуйте проблему

узгодженості системи нормативно-правових актів з позицій природно-правового підходу. Запропонуйте механізми запобігання подібним колізіям у системі нормативно-правових актів.

Додаткова література:

1. Бурдін М. Ю., Логвиненко І. А., Лазарєв В. В. Теорія держави та права у визначеннях та схемах : довідник. Харків : ХНУВС, 2021. 108 с.
2. Ведерніков Ю. А., Грекул В. С. Теорія держави та права : навчальний посібник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.
3. Гладкий С. О. Теорія держави і права : навчально-методичний посібник. Полтава : ПУЕТ, 2016. 371 с.
4. Загальна теорія держави і права : підручник / за заг. ред. М. С. Кельмана. Тернопіль, 2018. 804 с.
5. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
6. Заморська Л. І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні : монографія. Одеса, 2013. 304 с.
7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>
8. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навчально-методичний посібник. Київ : Атіка, 2013. 412 с.
9. Орлова О. О., Кучук А. М., Мінченко О. В. Загальна теорія права : навчально-методичний посібник. Суми : ФОП С. П. Цьома, 2020. 237 с.
10. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>
11. Теорія держави і права : навчальний посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва, Я. О. Тицька, Н. В. Атаманова, Н. Б. Арабаджі. Одеса : Міжнародний гуманітарний ун-т, 2021. 193 с.
12. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права : навчальний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 268 с.